TA’LIM JARAYONIDA SAVOL-TOPSHIRIQLAR ORQALI BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISH

Jo‘raqo‘ziyeva Dilshoda Xaminjon qizi,
Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti

Bugungi jadal rivojlanayotgan davrda ta’lim tizimining asosiy vazifalaridan biri o‘quvchilarga tayyor bilimlarni berish bilan bir qatorda, ularning mustaqil va tanqidiy fikrlashini, o‘z nuqtayi nazarini asoslay olishini, ma’lumotlarni tahlil qilishini, muammoli vaziyatlarga maqbul yechim topishini hamda turli fikrlarni baholay olishini ta’minlashdan iborat. Ayniqsa, kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar uchun mazkur ko‘nikmalarni rivojlantirish ularning keyingi intellektual va shaxsiy taraqqiyoti uchun muhim poydevor vazifasini bajaradi.

Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashning rivojlanishi ta’lim mazmuni, o‘qitish metodlari va o‘quv topshiriqlarining xususiyati bilan bevosita bog‘liq. O‘quvchini faqat eslab qolish va qayta aytishga yo‘naltiruvchi topshiriqlardan farqli ravishda, fikrlashni talab qiluvchi savol va topshiriqlar bolaning mavjud bilimlarini yangi vaziyatlarda qo‘llashiga, hodisalar o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlashiga, o‘z fikrini dalillar bilan asoslashiga va mustaqil xulosa chiqarishiga imkon beradi.

Savol-topshiriqlar ta’lim jarayonining muhim didaktik vositalaridan biri bo‘lib, ularning mazmuni va tuzilishi o‘quvchining fikrlash faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Oddiy reproduktiv savollar mavjud bilimlarni aniqlash va mustahkamlashga xizmat qilsa, tahliliy, muammoli, taqqoslashga asoslangan va ijodiy savollar o‘quvchini chuqurroq fikrlashga undaydi. Masalan, “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Sizningcha, nima bo‘ladi?”, “Qaysi fikrni to‘g‘ri deb hisoblaysiz va nima uchun?”, “Boshqa qanday yechim taklif qilish mumkin?” kabi savollar o‘quvchidan nafaqat javob berishni, balki o‘z javobini asoslashni ham talab qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, faqat “ha” yoki “yo‘q” tarzida javob berishni talab qiluvchi yopiq savollar bilan cheklanib qolmasdan, o‘quvchini izohlash, dalillash, taqqoslash va xulosa chiqarishga undovchi ochiq savollardan foydalanish muhimdir.

Boshlang‘ich ta’limda savol-topshiriqlardan maqsadli va tizimli foydalanish o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan birga, ularni o‘z fikrini erkin ifodalash, dalillarni izlash, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va asoslangan xulosa chiqarishga o‘rgatadi. Shu sababli dars jarayonida qo‘llaniladigan savol va topshiriqlarni tanqidiy fikrlashning tarkibiy ko‘nikmalariga mos ravishda ishlab chiqish va ulardan foydalanish metodikasini takomillashtirish dolzarb masalalardan biridir.

Mazkur maqolaning maqsadi — ta’lim jarayonida savol-topshiriqlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash hamda ularning boshlang‘ich sinf

o‘quvchilarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi o‘rnini nazariy va metodik jihatdan yoritishdan iborat.

Maqolaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlash tushunchasining mazmunini ochib berish;
- tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi savol-topshiriqlarni tavsiflash;
- savol-topshiriqlarning o‘quvchilarning fikrlash faoliyatiga ta’sirini tahlil qilish;
- boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh xususiyatlariga mos savol-topshiriqlarni ishlab chiqish tamoyillarini ko‘rsatish;
- dars jarayonida savol-topshiriqlardan samarali foydalanish bo‘yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Tanqidiy fikrlash zamonaviy ta’lim jarayonida o‘quvchining bilimlarni shunchaki o‘zlashtirishi bilan cheklanmay, ularni tahlil qilishi, baholashi, mavjud dalillar asosida xulosa chiqarishi va o‘z qarashlarini asoslay olishini ta’minlovchi muhim kognitiv jarayonlardan biri sifatida qaraladi. Tanqidiy fikrlash tushunchasi turli ilmiy yondashuvlarda turlicha talqin qilingan bo‘lsa-da, ularning umumiy jihati o‘quvchining faol, mustaqil va asoslangan fikrlash faoliyatiga e’tibor qaratilishidir.

Tanqidiy fikrlashni ta’lim nuqtayi nazaridan izohlashda Peter A. Facione boshchiligidagi Delphi tadqiqoti muhim nazariy manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda turli sohalardan mutaxassislar ishtirok etib, tanqidiy fikrlashning mazmuni, tarkibiy ko‘nikmalari va uni ta’lim jarayonida rivojlantirish masalalari o‘rganilgan. Tadqiqot natijalarida tanqidiy fikrlash maqsadga yo‘naltirilgan va o‘zini-o‘zi nazorat qiluvchi mulohaza yuritish jarayoni sifatida tavsiflanadi. Unda interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish kabi ko‘nikmalar o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Mazkur yondashuv boshlang‘ich ta’lim uchun ham muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchisida tanqidiy fikrlash birdaniga shakllanadigan tayyor qobiliyat emas, balki izchil pedagogik ta’sir va amaliy faoliyat jarayonida rivojlanadigan ko‘nikmalar majmuasidir. O‘quvchi matn, rasm, hodisa yoki muammoli vaziyat bilan ishlash davomida ma’lumotni anglaydi, uning tarkibiy qismlarini ajratadi, turli variantlarni taqqoslaydi, dalillarni izlaydi va o‘z xulosasini shakllantiradi.

Savol-topshiriqlar tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning muhim didaktik vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Savol o‘quvchini muayyan masala haqida fikrlashga undasa, topshiriq ushbu fikrlashni amaliy faoliyat orqali namoyon etish imkonini beradi. Ayniqsa, javobi bevosita matn yoki o‘qituvchi tomonidan berilmagan, o‘quvchidan izlanish, taqqoslash, sababni aniqlash yoki o‘z fikrini asoslashni talab qiladigan savollar yuqori darajadagi fikrlash jarayonlarini faollashtirishga xizmat qiladi.

Savol-topshiriqlarning tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdagi ahamiyatini ularning mazmuni va kutilayotgan fikrlash faoliyatiga ko‘ra farqlash mumkin. Reproduktiv

savollar o‘quvchining mavjud bilimlarini esga tushirish va qayta ifodalashga yo‘naltiriladi. Tahliliy savollar obyekt yoki hodisaning tarkibiy qismlarini aniqlash, ular o‘rtasidagi munosabatlarni ochib berishni talab qiladi. Baholovchi savollar o‘quvchini muayyan fikr yoki qarorning asoslanganligini ko‘rib chiqishga undaydi. Muammoli savollar esa bir nechta ehtimoliy yechimlarni izlash va ular orasidan asoslangan variantni tanlash imkonini beradi.

Facione tadqiqotida tanqidiy fikrlashning asosiy ko‘nikmalari sifatida interpretatsiya, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish va o‘z-o‘zini nazorat qilish ko‘rsatilgan. Ushbu ko‘nikmalarni boshlang‘ich ta’limdagi savol-topshiriqlar bilan bog‘lash mumkin. Masalan, “Matnda nima haqida so‘z yuritilgan?” savoli interpretatsiyaga; “Qahramonning bunday qarorga kelishiga nima sabab bo‘ldi?” savoli tahlilga; “Sizningcha, qahramonning qarori to‘g‘rimi? Javobingizni asoslang” topshirig‘i baholashga; “Agar voqea boshqacha rivojlanganida nima bo‘lishi mumkin edi?” savoli esa ehtimoliy xulosalar chiqarishga yo‘naltiriladi.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bilan ishlashda savol-topshiriqlarning yosh xususiyatlariga mosligi alohida ahamiyatga ega. Savolning murakkabligi o‘quvchining mavjud bilimlari, tajribasi va kognitiv imkoniyatlariga mos ravishda bosqichma-bosqich oshirib borilishi lozim.

Dastlab o‘quvchidan kuzatish va aniqlash talab qilinsa, keyingi bosqichlarda taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini tushuntirish, dalil keltirish, muqobil yechim taklif qilish va xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin.

Savol berishning o‘zi tanqidiy fikrlashning avtomatik ravishda shakllanishini ta’minlamaydi. Savol o‘quvchini fikrlashga undashi, javobni asoslashga imkon berishi va zarur hollarda muqobil qarashlarni ko‘rib chiqishga yo‘naltirishi kerak. Shu sababli o‘qituvchi tomonidan “Nima uchun?”, “Qanday dalil keltira olasiz?”, “Boshqa qanday yechim bo‘lishi mumkin?”, “Ikki fikrning o‘xshash va farqli tomonlari nimada?”, “Agar ... bo‘lsa, natija qanday o‘zgaradi?” kabi ochiq savollardan maqsadli foydalanish muhimdir.

O‘quvchilarni savol berishga, o‘z javoblariga sabab va dalil keltirishga undash tanqidiy fikrlashni erta bosqichdan rivojlantirish uchun muhim pedagogik shartlardan biridir. Bunday faoliyat o‘quvchining faqat bilimni o‘zlashtirishiga emas, balki uni amaliy vaziyatlarda qo‘llashiga ham imkon beradi.

Shunday qilib, savol-topshiriqlarni tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari bilan uzviy bog‘liq holda tashkil etish boshlang‘ich ta’lim mazmunini faollashtirishga xizmat qiladi. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchining tayyor javobni topishiga emas, balki javobga qanday kelganini tushuntira olishiga, fikrini dalillashiga, boshqa variantlarni ko‘rib chiqishiga va zarur hollarda o‘z xulosasini qayta ko‘rib chiqishiga qaratiladi.

Boshlang‘ich sinf darslarida savol-topshiriqlardan samarali foydalanish uchun quyidagi metodik yondashuvlarga amal qilish maqsadga muvofiq:

1. Savollarni oddiydan murakkabga tamoyili asosida bosqichma-bosqich murakkablashtirish.

2. O‘quvchidan faqat faktni eslab qolishni emas, balki sababni tushuntirish va dalillashni talab qiluvchi savollardan foydalanish.

3. Bir masalaga nisbatan bir nechta nuqtayi nazarni ko‘rib chiqishga imkon beruvchi topshiriqlarni qo‘llash.

4. “Nima uchun?”, “Qanday qilib?”, “Sizningcha...?”, “Agar ... bo‘lsa, nima yuz beradi?” kabi ochiq savollardan foydalanish.

5. O‘quvchilarni o‘z savollarini tuzishga va tengdoshlarining javoblarini asoslangan mezonlar asosida baholashga o‘rgatish.

6. Matn, rasm, jadval, hayotiy vaziyat va muammoli topshiriqlardan kompleks foydalanish.

7. Javobning faqat to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligini emas, balki uning qanday asoslanganligini ham baholash.

8. O‘quvchilarning individual farqlarini hisobga olib, turli darajadagi topshiriqlarni taklif qilish.

Zamonaviy boshlang‘ich ta’limda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish o‘quvchilarning intellektual mustaqilligi va bilish faolligini ta’minlashning muhim shartlaridan biridir. Savol-topshiriqlar esa bu jarayonda oddiy nazorat vositasi sifatida emas, balki o‘quvchini fikrlash, izlanish, dalillash, taqqoslash va xulosa chiqarishga yo‘naltiruvchi pedagogik vosita sifatida qaralishi lozim.

Savol-topshiriqlarning mazmuni, murakkabligi va shakli o‘quvchilarning yosh hamda psixologik xususiyatlariga mos ravishda tanlanganda ularning samaradorligi ortadi. Ayniqsa, tahliliy, baholovchi, muammoli va ochiq savollar o‘quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtirishga xizmat qiladi.

Boshlang‘ich sinflarda savol-topshiriqlardan tizimli foydalanish o‘quvchilarning ma’lumotni tahlil qilish, dalillarni aniqlash, turli fikrlarni taqqoslash, o‘z nuqtayi nazarini asoslash va mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirish imkonini beradi. Shu bois o‘qituvchilarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi savol-topshiriqlarni loyihalash metodikasiga alohida e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Facione P. A. *Critical Thinking: What It Is and Why It Counts*. — Millbrae, CA: Insight Assessment, 2015.

2. Волков Е. В. Развитие критического мышления. — М., 2004.

3. Кабышева М. О. Оценка эффективности выделенного курса химии для развития критического мышления // Вестник КазНацЖенПУ. — 2022.

4. Шарыпова Н. В., Павлова Н. В. Планирование развития универсальных учебных действий при обучении химии // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. — 2018.

5. Бектемирова Т. В., Кожахметова О. В. Изменение практики преподавания и обучения как условие формирования критического мышления учащихся на уроках химии // Проблемы науки. — 2016.

6. Чайка С. А. Возможности подхода STEM в преподавании химии // Современная практика образования. — 2017.

7. Brown L. (ed.). *The New Shorter Oxford English Dictionary*. — Oxford: Clarendon Press, 1993.

8. Jalilovna M. Ona tili darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash ko‘nikmasini shakllantirish texnologiyasi – ta’lim natijalariga erishish vositasi // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. — 2021.

9. Холматова Д. А., Рахматова О. К. Теоретические основы разработки учебных пособий // Вопросы науки и образования. — 2021. — № 29 (154). — С. 30–37.

10. Khujanazarova G. Proficiency in Cognitive Academic Language is Essential for the Learner Participation and Engagement That is Necessary for Subsequent Success // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2023. — № 6. — B. 559–564.

11. Lexical Investigations: Critical Thinking // *Everything After Z by Dictionary.com*. — 25 June 2013.